

О.Г.Сокирко*

АРТИЛЕРІЯ КОЗАЦЬКОЇ ДЕРЖАВИ: СТВОРЕННЯ, РОЗВИТОК, ВНУТРІШНЯ ОРГАНІЗАЦІЯ (1648–1781 рр.)

Висвітлюється інституційне становлення й розвиток козацької артилерії у середині XVII – наприкінці XVIII ст. На основі неопублікованих джерел реконструйовано модель функціонування гарматного відомства, його структуру, організацію, управління, з'ясовано обов'язки урядників та обслуги, допоміжних служб.

Козацька артилерія була одним із небагатьох родів військ (поряд із найма-ним), що мала постійні форми організації та фінансування як під час війни, так і в мирний період¹. У військово-адміністративному відношенні вона поділялася на генеральну «армату», що перебувала в розпорядженні вищого командування, а також полкову та сотенну, котру контролювали й утримували місцеві влади (козацька адміністрація, магістрати, ратуші).

Від XVI ст., подібно до інших армій Європи, артилерія в козаків мала ще й статус військових клейнодів, які уречевлено репрезентували славу та потугу війська. Особливе символічне значення мали жалувані, що несли на собі герби суверенів, а також трофейні гармати – свідчення звитяг. Так, у 1666 р. правобережне козацтво домагалось в короля та сейму повернення гармат, вивезених за гетьманування П.Тетері до Білоцерківського замку. Інструкції послам у Варшаву наполягали на тому, що

«всі клейноди, гармати й скарби, протягом багатьох років кри-
ваво набуті як антецесорами нашими, так і нами самими [...] аби ласкою й добротою батьківською були нам, Війську вірному
Запорозькому, усі привернені й віддані, з чого б могли ми тішити-
ся не лише зараз, але й по тому»².

* Сокирко Олексій Григорович – кандидат історичних наук, доцент кафедри давньої та нової історії України Київського національного університету імені Т.Шевченка.
E-mail: sag@univ.kiev.ua

¹ Література, присвячена історії козацької артилерії як роду військ, порівняно невелика (див.: Апанович О. Збройні сили України першої половини XVIII ст. – К., 1969. – С.51–55; Дядиченко В. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. – К., 1959. – С.427–439; Заруба В. Українське козацьке військо в російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII ст. – Дніпропетровськ, 2003. – С.97–99; Крип'якевич І. Українська артилерія в часи Б.Хмельницького. – К., 1996. – С.185–191; Сидоренко В.О. З історії селянсько-козацької артилерії часів визвольної війни українського народу 1648–1654 рр. // Праці Київського державного історичного музею. – К., 1958. – Вип.1. – С.99–118) і поступається дослідженням з історії людвигарства (див.: Жолтовський П.М. Художнє лиття на Україні в XIV–XVIII ст. – К., 1973; Мальченко О. Художнє лиття гармат у Гетьманщині за часів правління Івана Мазепи. – К., 2007; Його ж. Орнаментована артилерія на Правобережній Україні (XV–XVIII ст.). – К., 2009; Палієнко В.І. Заціліла гармата // Пам'ятки України. – 1991. – №6; Його ж. Київські гармати // Старожитності. – 1992. – №15; Його ж. Українська артилерія в музеях Росії // Пам'ятки України. – 1994. – №1/2; Його ж. З історії української артилерії // Київ. – 1995. – №1; Фролов Б. Реліквії військової історії // Київська старовина. – 1993. – №1 та ін.).

² Цит. за: Крикун М. Між війною і радою: Козацтво Правобережної України в другій половині XVII – на початку XVIII ст.: Ст. і мат. – К., 2006. – С.219, 221, 242.

Те, що «армата» зберігала символічну належність до військових, а відтак і державних клейнодів у пізніші часи свідчили нарікання лівобережної старшини з приводу того, що в Терський похід 1723 р.

«виступили [...] безъ войсковыхъ надлежащихъ знаковъ: знамя, котловъ и протчого, и безъ прибора и артилерійского запасу, якъ было передъ тимъ енералітету войска Запорожского маршъ воспріимати обькновенно»³.

Козацька артилерія сформувалася в окрему організаційну структуру в перші роки повстання Богдана Хмельницького. Її попередницею була полкова артилерія реєстрового війська, поповнена численними трофеями й зорганізована у самостійну формацію⁴. Її інституційний статус та джерела утримання були одними з небагатьох питань військового устрою гетьманату, що стабільно відображалися в договірних статтях, котрі мали «рамковий» характер у процесі становлення молоді козацької держави. Першу згадку, яка трактувала «армату» осібним родом військ, маємо в тексті пунктів-суплік до московського царя від лютого 1654 р.:

«на поделку к снаряду войскового и на пушкарей и на всех слуг, что у снаряду, просим твоего царского величества, изволь имети свое царское милостивое призьенье, как о зямовле, також и о ста-нах, також и на обозного 400 золотых»⁵.

Відповідь, дана Москвою в Березневих статтях, передбачала утримання артилерії Війська Запорозького «ис тамошних доходов», що мали йти на «пушкарей», «работных людей», а також «обозного арматного» та «хоружего арматного», котрим встановлювалося жалування у 400 та 50 золотих відповідно⁶. Детальнішу картину організації артилерії подали Переяславські статті 1659 р., у котрих обумовлювалося

«чтоб армате войсковой быти в Корсуні, и весь повет дати на выживленье и на всю оправу до арматы, а на послузе при гармате заставати обозному, ясаулу, хорунжему, писарю, пушкарям осмидесят человекам, арматов тоже, шипошников четыре человека, ремесников двенадцать человек, стадников шесть человек, целюрик один человек, добышов два человека, коновалов два ж человека»⁷.

³ Універсали Павла Полуботка (1722–1723). – К., 2008. – С.438.

⁴ Термінологічний ряд, що позначав артилерію, із часом змінювався. Джерела середини XVII ст. згадують «армату» або «артилерію» Війська Запорозького, тоді як у Лівобережній Гетьманщині з кінця століття усталюється назва «генеральна армата», «генеральна артилерія», «генеральная войсковая армата».

⁵ Універсали Богдана Хмельницького, 1648–1657. – К., 1998. – С.65.

⁶ Воссоединение Украины с Россией: Док. и мат. в 3 т. – Москва, 1953. – Т.3. – С.561. Неважко помітити, що у цьому пункті йдеться про два різні за своїм статусом уряди – генерального обозного та артилерійського хорунжого, котрих не досить добре обізнані з козацькими реаліями укладачі документа віднесли до однієї службової сфери. Уряд власне артилерійського обозного існував також, але вперше згадується дещо пізніше – у Переяславських статтях 1659 р. та інструкції на сейм 1664 р.; імовірно, він так і не прижився в ієрархії урядів генеральної артилерії (див.: Крикун М. Між війною і радою... – С.115).

⁷ Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687). – К.; Л., 2004. – С.116.

Очевидно, доволі широкі плани щодо реорганізації артилерії, точної фіксації яких у джерелах, на жаль, нам наразі не пощастило знайти, мав Іван Виговський. На це вказує принаймні два опосередкованих свідчення: 11 червня 1659 р. король Ян Казимир пожалував Степанові Немиричу (братові відомого соратника І.Виговського – Юрія Немирича) патент на «генеральство артилерії Великого князівства Руського»⁸. Імовірно, цей уряд мав стати одним із центральних у військовій та адміністративній ієрархії нової устроєвої моделі гетьманату, котру було закладено в Гадяцькому трактаті. Утім, оскільки реалізувати її на практиці так і не судилося, це призначення, швидше за все, залишилося формальним. Про його можливий статус та обсяги повноважень дозволяє судити аналогічний уряд коронного генерала артилерії, заснований згідно з сеймовою постановою 1637 р. Запровадження цієї посади йшло рука об руку з реформами Владислава IV, котрий створив війська «чужоземного автораменту» й заходився у цілому вдосконалювати збройні сили Речі Посполитої. До компетенції генерала як «старшого над арматою» входило керування цейхгаузами, підрозділами артилерійської прислуги, їх вишколом, закупівля і ремонт гармат, амуніції та боеприпасів, а також збір спеціального податку («нової кварти») на потреби артилерійського парку. У військово-адміністративній сфері генерал підпорядковувався великому коронному гетьманові, проте у фінансових справах мав звітувати перед сеймом⁹. На модернізацію І.Виговським козацької артилерії у західному стилі вказує й інший факт – у жовтні 1657 р. при укладенні союзного договору між Швецією та Військом Запорозьким до нього було включено пункти з дозволом вільно вербувати у землях Корони майстрів і ремісників, а також купувати зброю та амуніцію¹⁰.

Ще більш масштабне й системне впорядкування артилерійського відомства, в якому можемо бачити річпосполитські впливи, передбачала інструкція з супліками Війська Запорозького, подана на сейм наприкінці 1664 р. Зокрема, весь гарматний парк, артилерійські маєтності й доходи переводилися у спільне управління генерального обозного та спеціального, призначеного королем, комісара, котрий мав наглядати за двома найбільшими арсеналами – у Білій Церкві та Чигирині. Водночас обозний втрачав одноосібний контроль над «арматою» й усі свої кроки мав узгоджувати з волею гетьмана та звітувати перед генеральною старшиною. Штаб-квартирою й головним арсеналом визначався Чигиринський замок з усією належною до нього інфраструктурою, а економічною базою – Лисянське староство, що у сукупності утворювали окрему артилерійську ординацію, штат котрої складався з обозного, осавула, хорунжого, писаря, пушкарів, гармашів, шипошників (музик) і технічного персоналу – ковалів,

⁸ Литвинський В. Генерал артилерії Великого кн. Руського // Записки НТШ. – Л., 1909. – Т.87. – С.38–43.

⁹ Коронна та литовська артилерії мають велику історіографію. Серед головних праць, з яких випливають очевидні аналогії з устроєм артилерії в Гетьманщині, див.: *Górski K. Historia artylerii polskiej.* – Kraków, 1902. – S.106–112, 124–140; *Sawicki M. Artyleria litewska w latach osiemdziesiątych XVII wieku: Organizacja i finansowanie* // *Artyleria polska: Historia – terażniejszość – przyszłość (myśl wojskowa, szkolnictwo artyleryjskie, technika i uzbrojenie)* / Red. W.Rezmer, M.Giętkowski, J.Ślipiec. – Toruń, 2008. – S.161–174; *Zarys dziejów wojskowości polskiej do roku 1864.* – Warszawa, 1966. – Т.1. – S.374–377; Т.2. – S.168–169, 181, 188.

¹⁰ Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687). – С.31–32.

стельмахів, римарів, фурманів (візників). Новацією мав стати трисотенний найманий піхотний полк, утримуваний із доходів Білоцерківського староства (натуральні виплати) й коронним скарбом (жолд), завданням якого була охорона та супровід гармат під час бойових виправ¹¹.

У Лівобережній Гетьманщині, де генеральна артилерія проіснувала до кінця XVIII ст., її структурні обриси так само традиційно визначалися положеннями гетьманських договірних статей, в яких змінюваними були хіба що питання джерел фінансування¹². Розпад Війська Запорозького на дві самостійні частини на початку 1660-х рр. спричинив формування осібною фондушу для утримання артилерії в Лівобережній Україні. Очевидно, першим наданням на «армату» стала Лохвиця, чий статус у новій якості закріпили Московські статті 1665 р. Цим же документом до визначеного міста було долучено «Ромен с принадлежностью»¹³. Таким чином, підтверджувалася тенденція попередніх років, котра сформувалася ще до 1648 р., коли на рані надавалися цілісні адміністративно-господарські комплекси. З останньої чверті XVII ст. основними центрами генеральної артилерії були Ніжинський та Стародубський полки, оскільки, згідно з Глухівськими статтями 1669 р., московський цар «велел гетьману и армате быти в Батурине»¹⁴. У ході драматичних подій Північної війни 1700–1721 рр. гарматний парк Гетьманщини зазнав суттєвих втрат, а артилерійські служби через погане фінансування було дезорганізовано. Паралельно посилювався тиск із боку імперської влади, котра прагнула тримати під наглядом стратегічно важливий рід військ і виробництво артилерійських озброєнь та боеприпасів. Ця лінія цілком узгоджувалася зі зростаючим контролем в адміністративній, фінансовій, військовій сферах, що поступово визначало контури згортання козацької автономії. Зокрема, Рішительні пункти 1728 р. приписували генеральному обозному «в каком состоянии та артиллерия ныне есть, о том прислать в коллегию иностранных дел известие и впредь повсягдно присылать»¹⁵. Відтак контроль російської влади над станом артилерії Гетьманщини ставав постійним, значною мірою обумовлюючи її подальший розвиток¹⁶.

Певний «ренесанс» у розвитку генеральної артилерії спостерігаємо за правління гетьманів Данила Апостола й Кирила Розумовського. Хоча першому з них в умовах реформи скарбу, що поставила фінансову звітність під жорсткий контроль Росії, паралельно зменшивши прибутки, було важко давати собі раду з надто витратним артилерійським відомством, Д.Апостол подбав не лише про технічне оновлення парку, але й про чіткішу систему фінансування. У листопаді 1728 р. у власності генеральної артилерії було остаточно затверджено місто

¹¹ Крикун М. Між війною і радою... – С.115–116.

¹² Питання фінансування та забезпечення артилерії залишаємо поза рамками нашої розвідки, усвідомлюючи, що вони потребують спеціального дослідження.

¹³ Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687). – С.271.

¹⁴ Там само. – С.472.

¹⁵ Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗ). – Санкт-Петербург, 1830. – Т.8. – С.77.

¹⁶ Центральний державний історичний архів України, м.Київ (далі – ЦДАК України). – Ф.51. – Оп.3. – Спр.4527. – Арк.4–4 зв.; Спр.4917. – Арк.2–2 зв., 4.

Короп¹⁷. Рішительні пункти чітко визначали «город Короп, для содержания артиллерии генеральной, служителей и для строения фурманов и прочих артиллерийских припасов [...] отдать на артиллерию по-прежнему»¹⁸. Згідно з імператорським указом від 8 серпня 1734 р., доходи міста мали спрямовуватися на утримання не лише генеральної, але й полкової артилерій, а у випадку нестачі коштів «на то отправление брать из войскового скарба»¹⁹. Тут варто звернути увагу на цю першу спробу ув'язати утримання гарматного парку Гетьманщини не з партикулярними доходами генеральної та полкової артилерій, а централізованим фінансуванням державною скарбницею.

За правління К.Розумовського було зроблено наступний крок у напрямку централізації управління артилерією. У листопаді 1751 р. тодішній обозний Семен Кочубей подав на ім'я гетьмана рапорт, в якому окреслив усі невігоди децентралізованого існування артилерійського відомства. Посилаючись на те, що від часів Д.Апостола генеральна артилерія постачає полкові порохом, боеприпасами, кіньми, виділяє кошти на ремонт гармат, транспорту й навчання обслуги, але навзамін не має над ними жодного контролю та допомоги, С.Кочубей просив передати в його відання всі прибутки полкових артилерій, а також

«всем обритаючимся в полкахъ при полковыхъ и сотенныхъ артиллеріяхъ служителямъ пушкарамъ [...], армашамъ [...], майстеровимъ же людям [...] повелеть быть в полной моей диспозиции и приказовъ моихъ во всемъ слушатся»²⁰.

Цю пропозицію («дабы полковые и сотенные артиллерии привесть в сколько лучшую возможно исправность») було затверджено гетьманським ордером від 21 листопада 1751 р., що поклало початок централізації управління та фінансування генеральної й полкових артилерій, котрі по суті зливалися в одне відомство²¹. Зрештою, у цей час остаточно визначилася сукупність функцій та задач генеральної артилерії, котрі полягали у супроводі та вогневій підтримці гетьманського війська, підготовці позицій польової та облогової артилерії, ремонті й оновленні полкових гарматних парків, забезпеченні їх ремісниками, порохом, реманентом і, почасти, боеприпасами та тяглом.

Після ліквідації в 1764 р. гетьманського правління й реорганізації вищих органів влади контроль над генеральною артилерією зосередився в руках Другої Малоросійської колегії. Номінально та реально гарматне відомство залишалося у віданні генерального обозного, котрий від 1765 р. став членом правління колегії. Той факт, що обозний С.Кочубей виявився найстаршим з-посеред генеральних старшин і до того ж мав російський чин генерал-майора на певний час гарантувало захист і протекцію артилерії від остаточної ліквідації або злиття з новостворюваними управлінськими структурами. Артилерійська канцелярія, будучи підзвітною Малоросійській колегії, як і раніше підлягала фінансовому

¹⁷ Российский государственный архив древних актов (далі – РГАДА). – Ф.248. – Оп.29. – Д.1800. – Л.18–19 об.; *Модзалевский В.* Судьба малороссийских пушкарей // Труды Черниговской губернской учёной архивной комиссии. – Чернигов, 1915. – Вып.11. – С.14–15.

¹⁸ ПСЗ. – Т.8. – С.77.

¹⁹ Там же. – Санкт-Петербург, 1830. – Т.9. – С.396.

²⁰ ЦДІАК України. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.10108. – Арк.99–99 зв.

²¹ Там само. – Арк.100.

контролю з боку Генеральної лічильної комісії²². Упродовж чергової реорганізації Другої Малоросійської колегії, що припала на першу половину 1768 р. й передбачала інкорпорацію центральних органів гетьманату (Генерального військового суду, Канцелярії малоросійських зборів тощо) до колегії на правах департаментів, Канцелярію генеральної артилерії було передано до першої колезької експедиції, «содержащей дела воинские»²³. Утім, сама канцелярія початково не була поглинена колезькою системою остаточно, зберігаючи власне іменування, штат службовців і присутствіє²⁴. Остаточну ліквідацію артилерійського відомства визначив указ малоросійському генерал-губернаторові від 26 жовтня 1781 р., виданий у продовження реорганізаційних заходів із відкриття намісництв. Зокрема, наказувалося розподілити наявний гарматний парк поміж губернськими містами, а рангові землі генеральної та полкових артилерій передати у відання директорів економій, що управляли казенними селами²⁵.

Головним командиром та розпорядником артилерії був генеральний обозний, який також контролював стан полкових і сотенних артилерій. В ієрархії генеральних старшин цей уряд посідав найвище місце, ідучи одразу після гетьмана. Цілком можливо, що така традиція зумовлювалася високим статусом військових обозних на Запорозькій Січі (як зберігачів і розпорядників гарматного парку, котрий окрім практичного мав для Коша також статусно-символічне значення), джерела вперше згадують про них уже на початку XVII ст.²⁶ У гетьманській державі високий статус генерального обозного зумовлювався також його контролем над величезними маєтностями, натуральними й грошовими зборами, рухомим майном, служилими корпораціями козацтва та посполитих, за рахунок яких утримувалася артилерія. За слушним спостереженням В.Горобця, посідання цього уряду було своєрідним вінцем службової кар'єри козацької верхівки, який відкривав шлях до гетьманської булави²⁷.

Опріч безпосереднього командування артилерією та інспектування гарматів, допоміжного персоналу й технічного оснащення, обозний дбав про їх матеріально-технічне забезпечення, добирав і подавав на затвердження гетьмана та генеральних старшин командний склад артилерії. Подібно до інших генеральних урядів, повноваження обозного мали політичний характер – їх номінанти очолювали посольства до сусідніх країн, призначалися наказними гетьманами,

²² Струкевич О.К. Україна-Гетьманщина та Російська імперія протягом 50–80-х рр. XVIII ст.: Політико-адміністративний аспект проблеми. – К., 1996. – С.48.

²³ ЦДІАК України. – Ф.54. – Оп.3. – Спр.2982. – Арк.2–2 зв.; Струкевич О.К. Україна-Гетьманщина та Російська імперія... – С.42, 51. Опріч того, справами генеральної та полкової артилерії («О артиллерии генеральной и о полковых и о суммах артиллерийских и о пороху») відало Стародубське повіття реорганізованої у 1768 р. Генеральної військової канцелярії, котре входило до складу військової експедиції Малоросійської колегії.

²⁴ ЦДІАК України. – Ф.763. – Оп.1. – Спр.707. – Арк.84–85.

²⁵ ПСЗ. – Санкт-Петербург, 1830. – Т.21. – С.296–297; Струкевич О.К. Україна-Гетьманщина та Російська імперія... – С.78.

²⁶ Горобець В. Політичний устрій українських земель другої половини XVII–XVIII ст. – К., 2000. – С.33–34.

²⁷ Горобець В. Влада та соціум Гетьманату: Дослідження з політичної і соціальної історії ранньомодерної України. – К., 2009. – С.78–79. За гетьманування К.Розумовського чин генерального обозного вперше надається як винагорода при абшитуванні (див.: Пупро О. Українське козацьке військо // Київська старовина. – 1997. – №6. – С.4).

координували складання реєстрів і перебіг гетьманських елекцій²⁸. Таким чином, фізичне перебування керівників артилерії при своєму відомстві було явищем нечастим. Так, улітку 1733 р. особливим імператорським розпорядженням генеральний обозний Яків Лизогуб навіть був увільнений від перебування в Генеральному суді, а згодом і від командування козацьким корпусом у Польщі «для надсмотрения артиллерии»²⁹.

Довгий час генеральна артилерія не мала чіткої внутрішньої адміністративно-тактичної структури. Лише періодом гетьманування К.Розумовського датуються перші згадки про поділ гармашів і пушкарів на 3 команди по 30 чол. з «отаманами пушкарскими» на чолі, у чому можна вбачати прообраз артилерійських рот³⁰. Пописи артилерії 1770-х рр. підтверджують, що цей поділ був сталим, зберігаючись до кінця існування відомства³¹. Відносно невеликий артилерійський штат регулювався звичаєво. Навіть у піковий період свого існування, у середині XVIII ст., тут нараховувалося всього 18 старшин і 213 слугителів³². Номенклатура посад і спеціальностей формувалася стихійно, відбиваючи еволюцію самого роду військ та його матеріально-технічної бази. Усю сукупність «арматних слугителів» можна умовно поділити на групи урядників та власне слугителів: штаб (осавул, писар, хорунжий, отамани), канцелярію генеральної артилерії (канцеляристи, підканцеляристи, економ, префект, фельдшер, музиканти), бойовий (гармаші, пушкарі) і допоміжний (господарі, дозорці, шафарі, наглядачі, старости, ключники, двірники, конюхи, коновали, стадники, скотарі, римарі, ковалі, слюсарі, стельмахи, фурмани, погоничі) склади. Номенклатура обох груп постійно змінювалася, особливо в допоміжному персоналі, склад якого надто залежав від фінансування та його нестабільності.

«Степенный малороссийских воинского звания чинов порядок по гетмане» 1743 р., який визначав старшинство всіх чинів козацької адміністрації, уперше запроваджував ієрархічний порядок для старшин та урядників артилерії (допоміжний склад до нього не включався). Подібно до російської «Табелі про ранги», «артилерское правление» було виділене в окрему ієрархію чинів поряд із військовою, статською та охотницькою. Отже, першим у переліку ішов чин осавула генеральної артилерії, котрий мав 5-й клас («степенничество») і прирівнювався до бунчукового товариша або полкового обозного. Наступним був хорунжий (6-й клас, що відповідав полковому судді), а потім писар та отаман генеральної артилерії (8-й клас, відповідники військового канцеляриста). Із незрозумілих

²⁸ Горобець В. Політичний устрій українських земель... – С.34; Дядиченко В. Нариси суспільно-політичного устрою... – С.177–178. Цікаво, що за приписами Московських статей 1665 р. в разі смерті гетьмана

«булаву и знамя большое, и булаву ж и знамя меньшее, и бунчук, и пушки до гетманского обирания, и для штатости малороссийских жителей, должен взять обозной войсковой, и отвезти к боярину и воеводам»,

а згодом, після елекції, їх повертали новообраному регіментареві (див.: Источники малороссийской истории / Собр. Д.М.Бантышем-Каменским. – Ч.1. – Москва, 1858. – С.146).

²⁹ ЦДІАК України. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.4362. – Арк.2–2 зв.

³⁰ Там само. – Ф.54. – Оп.3. – Спр.641. – Арк.2 зв. – 3 зв.

³¹ У документах гармаші вже йменуються на російський взірць канонірами, яких у трьох командах нараховувалося до 90 чол. (див.: Там само. – Ф.763. – Оп.1. – Спр.481. – Арк.2 зв.).

³² Там само. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.17699. – Арк.33 зв.

причин канцеляристи, а також рядові пушкарі й гармаші до переліку 1743 р. не потрапили, хоча аналогічні категорії з жолдацьких та компанійських формувань у ньому присутні³³.

Старшинські кар'єри в артилерії давали можливості для соціального просування, перш за все верхівки козацтва й міщан Ніжинського та Стародубського полків, де розташовувалися головні артилерійські центри, рангові маєтності. Показово, що артилерійський отаман Петро Юркевич був сином і онуком коропських купців, котрі «жили в протекції генералной артиллеріи» і періодично виконували різні господарські доручення. У 1733 р. юний П.Юркевич поступив до канцелярії гарматного відомства, де протягом чотирьох років «был у писарскихъ делъ», служачи власним коштом, після чого його зарахували у штат підканцеляристом³⁴. Предки Григорія Кологривого «служили знатными козаками» у Глухівській сотні, що допомогло йому з канцеляриста піднятися до сотенного писаря й отамана та в 1749 р. посісти уряд осавула генеральної артилерії³⁵. Так само зі значних козаків походили дід і батько Андрія Яновського, котрий, прослуживши шість років військовим канцеляристом, у 1740 р. був номінований на писаря генеральної артилерії, на довгі роки очоливши її канцелярію³⁶.

Посадові обов'язки більшості, за невеликими винятками, «арматних слуг» (про які йтиметься нижче) ніколи не були регламентовані. Певну окремішність і вищість над іншими мали три старших уряди – осавул, писар та хорунжий, котрі посідали вихідці з відомих козацьких фамілій або ж нешляхетні клієнти впливових можновладців. Першим в ієрархічній драбині стояв уряд осавула, на якого покладалося строеве та польове управління урядниками й служителями генеральної артилерії, їх інспектування, поточне комплектування, нагляд і порядкування матеріальною частиною (гарматами, боеприпасами, транспортом, витратними матеріалами тощо). До окремої сфери компетенції старшин належало управління фінансово-господарськими справами: контроль за виплатою грошового та матеріального утримання, поставками продовольства й фуражу, діяльністю дозорців, шафарів і господарів рангових артилерійських маєтностей³⁷. Разом із хорунжим, обов'язки котрого у джерелах чітко не окреслюються³⁸, осавул «имел неотлучное при делах артиллерийскихъ пребывание», себто мав постійно перебувати або при канцелярії артилерії («правлении»), або ж при інших об'єктах – дворах, майстернях, складах. Разом із шефом відомства – генеральним обозним – осавул, хорунжий та писар складали «правление енеральной войсковой артиллеріи», як аналог «правления» Генеральної військової канцелярії – повноважного колегіального органу, що здійснював управлінсько-розпорядчі функції в Гетьманщині³⁹.

Протягом середини – другої половини XVIII ст. чини осавула та хорунжого генеральної артилерії, окрім суто управлінського, мали ще й характер

³³ Див.: Права, за якими судиться малоросійський народ: 1743. – К., 1997. – С.547.

³⁴ ЦДІАК України. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.9480. – Арк.12 зв. – 13.

³⁵ Там само. – Арк.11–12.

³⁶ Там само. – Арк.10.

³⁷ Там само. – Спр.801. – Арк.5.

³⁸ Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф.135. – Спр.40. – Арк.1–2; ЦДІАК України. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.17667. – Арк.2–2 зв.

³⁹ РГАДА. – Ф.248. – Оп.29. – Д.1836. – Л.230.

ад'ютантів при генеральному обозному, котрий доручав їм справи часто-густо безпосередньо не пов'язані з гарматним відомством. Чимало деталей указує на те, що вищі артилерійські урядники були «протекціантами» генеральних обозних, які не тільки подавали їх кандидатури на затвердження гетьманам, але й опікувалися подальшим кар'єрним просуванням, винагородами тощо. Так, 1767 р. генеральний обозний С.Кочубей виклопотав для свого підлеглого гарматного хорунжого П.Юркевича дворазове (!) підвищення окладу⁴⁰. «Отечеські милості» перепадали й урядникам меншого калібру, котрі були на виду в патронів – канцеляристам. Той самий С.Кочубей у 1758 р. неабияк посприям переведенню канцеляриста генеральної артилерії до Генеральної військової канцелярії, служба в якій була престижнішою, причому одразу з підвищенням у чині⁴¹. За гетьманування К.Розумовського до правління генеральної артилерії було також приписано кількох значкових товаришів із різних полків, котрі виконували різного роду адміністративні доручення. Ця практика йшла в річищі загальної тенденції наділення гетьманом значкових товаришів функціями офіцерів-порученців при дворі та центральних установах⁴².

«Писар арматний» керував головним діловодним органом відомства – артилерійською канцелярією («канцелярия генеральной войсковой артиллерии», «канцелярия главной артиллерии»), що здійснювала поточний зв'язок із вищими та місцевими органами влади, вела облік особового складу й матеріальної частини, натуральних і грошових виплат, господарського стану рангових маестностей, прибутків, витрат тощо⁴³. Характер справ, котрі розглядалися в канцелярії, дає підстави вважати, що водночас вона займалася провадженням, пов'язаним безпосередньо із компетенцією свого очільника – генерального обозного⁴⁴. Фактично, писар був керуючим справами канцелярії й особою, від якої залежала злагоджена робота всього артилерійського відомства. Один із гетьманських універсалів часів Д.Апостола повелівав «писаремъ артиллерии енеральной [...] всякіє діла отправляютъ и содержатъ добропорядочно со всякимъ тщаніємъ и ісправностъю безліностно»⁴⁵. Цей уряд був зручним трампліном для подальшого просування по службі, за найяскравіший приклад чого може правити кар'єра першого гарматного писаря Петра Дорошенка. Відомо, що до цього майбутній гетьман козакував на Січі, а згодом був слугою Б.Хмельницького. У біографічній літературі утвердилася думка, що П.Дорошенко посідав уряд гарматного писаря Чигиринського полку⁴⁶, але це навряд чи відповідає дійсності – у реєстрі 1649 р. він справді записаний до чигиринського полкового компута, однак неважко помітити, що до цього ж переліку водночас були включені генеральні старшини й значне товариство Війська Запорозького. Прізвища П.Дорошенка, а також гарматного хорунжого Васка Томиленка записані одразу

⁴⁰ ЦДІАК України. – Ф.54. – Оп.3. – Спр.1805. – Арк.1–2.

⁴¹ Там само. – Ф.269. – Оп.1. – Спр.2821. – Арк.2.

⁴² ІР НБУВ. – Ф.61. – Спр.1599. – Арк.1; ЦДІАК України. – Ф.269. – Оп.1. – Спр.4056. – Арк.2.

⁴³ Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание. – К., 1851. – С.102–103.

⁴⁴ Так, писар Парфен Марков при укладенні Батурицьких статей 1663 р. перебував при генеральному обозному Павлі Животовському та за наказом свого начальника «в свое место руку приложилъ» (див.: Источники малороссийской истории. – Ч.1. – С.129).

⁴⁵ ЦДІАК України. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.3842. – Арк.3.

⁴⁶ Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. – Нью-Йорк, 1985. – С.30–31.

після генеральних хорунжого та бунчужного, котрі чомусь були пропущені на початку списку, після чільних генеральних старшин і полкової чигиринської старшини та вміщені в його другій половині⁴⁷.

Правовий статус канцелярії щодо інших центральних відомств не був чітко окреслений. Гетьмани, Генеральна військова канцелярія та вищі й центральні органи російської влади видавали свої розпорядження на адресу артилерійського відомства у формі указів, ордерів, що було ознакою підпорядкованості⁴⁸. Натомість зносини з Канцелярією малоросійського скарбу оформлювалися промеморіями – це свідчить на користь того, що обидва органи були рівними у владній ієрархії⁴⁹. Натомість Канцелярія генеральної артилерії мала статус вищої інстанції для полкових обозних у справах організації артилерійського господарства⁵⁰.

Окрім канцелярських службовців у присутствії мав постійно перебувати хтось зі старшин – особисто писар або ж осавул чи хорунжий. У 1734 р. генеральний обозний Яків Лизогуб скаржився намісникові Правління гетьманського уряду князеві О.Шаховському, що в Канцелярії генеральної артилерії присутні всього троє канцеляристів, а гарматний хорунжий Іван Забіла впродовж кількох років безвиїзно перебуває «в дому своем», посилаючись на хворобу. Обозний просив дозволу збільшити штат до 5 чол.⁵¹ Загалом, його зростання протягом XVIII ст. стало стабільним явищем: якщо в 1729–1734 рр. у канцелярії під наглядом писаря працювало лише 2 канцеляриста, то 1765 р. їх було вже 6, підканцеляристів 5, особливий «писарь экономических дел» і «смотритель»⁵². Щоправда, ці зміни свідчили аж ніяк не про збільшення потужності артилерії, а радше про ускладнення та бюрократизацію її управління й забезпечення. Робота присутствія, як випливає з облікових журналів, котрі щоквартально подавалися до Малоросійської колегії, розпочиналася о 8-й або 9-й і тривала до 14-ї год. – у цей час провадилося слухання старшинами поточних справ; робота ж власне канцелярського штату нижчого рівня, очевидно, могла тривати й більше⁵³. Канцеляристи та підканцеляристи виконували не тільки звичні діловодні обов'язки, але й часто відряджались «в отсылки» з різного роду адміністративними дорученнями⁵⁴. Примітно, що частина з них «в заслужении канцелярского звания» могла обходитися власним коштом, без жалування, що свідчило про лукративний характер і вагу соціального капіталу канцелярської служби⁵⁵.

Із 1751 р. до «присутствующих» у Канцелярії генеральної артилерії було додано також значкових товаришів, кількість яких коливалася від 5 до 30 чол. Тоді генеральний обозний С.Кочубей просив гетьмана про заміну глухівських міщан, котрих періодично делегували до господарських справ, бунчуковими та військовими товаришами, а також абшитованими канцеляристами. Саме

⁴⁷ Пор.: Реєстр Війська Запорозького 1649 року. – К., 1995. – С.27.

⁴⁸ Див., напр.: ІР НБУВ. – Ф.1. – Спр.63420. – Арк.11.

⁴⁹ ЦДІАК України. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.17667. – Арк.5; Ф.52. – Оп.3. – Спр.302. – Арк.1 а.

⁵⁰ ІР НБУВ. – Ф.1. – Спр.60529. – Арк.8–8 зв.

⁵¹ ЦДІАК України. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.4770. – Арк.9.

⁵² Пор.: Там само. – Спр.4994. – Арк.5; Ф.54. – Оп.3. – Спр.641. – Арк.2–4 зв.; РГАДА. – Ф.248. – Оп.29. – Д.1800. – Л.93–94 об.

⁵³ ЦДІАК України. – Ф.763. – Оп.1. – Спр.707. – Арк.84–85, 94–96.

⁵⁴ Там само. – Ф.108. – Оп.2. – Спр.35. – Арк.3–3 зв., 7.

⁵⁵ Там само. – Ф.763. – Оп.1. – Спр.366. – Арк.23.

тоді «к деламъ оной артиллерии определень» 17 старшин із Ніжинського та Стародубського полків⁵⁶. Характер їх обов'язків був досить широким – від виконання спеціальних доручень до поточних ревізій гарматних парків генеральної та полкових артилерій, збору податків, контролю за виконанням ремонтних робіт, видачею боеприпасів у полки тощо. Реєстри значкових товаришів генеральної артилерії з 1760-х рр. свідчать, що чималу частку серед них становили сини полкових старшин (до 50%), заможного військового товариства й трохи менше – духівництва та вихідців з «арматних слуг»⁵⁷. Відтак ця служба ставала зручною сходиною для старшинських дітей, котрі здобували тут необхідний досвід, чекаючи на чергове підвищення.

Першим осідком канцелярії та штаб-квартирою генеральної артилерії був Чигирин, а згодом – міста, надані «на армату». У вересні 1659 р. І.Виговський в одному з листів до коронного гетьмана Станіслава Потоцького писав про сили Чигиринського замку, де «praesidium» має й усього війська артилерія⁵⁸. Утім, перші чіткі вказівки щодо місця перебування артилерійського штабу маємо лише починаючи з Батурина. Картину облаштування гарматного відомства у Глухові подає ревізія 1760 р., за даними якої в місті «по путивлской дороге» розташовувався «двор артиллерийский», де були будівля нової канцелярії, старе канцелярське приміщення з сіньми та трьома коморами (очевидно, перероблене під господарські потреби), 2 амбари з припасами, 2 «ізби» для вартових козаків, пушкарів та майстрів, «ізба» з сіньми «пороховая [...] для делания нарочитого ножного пороха», кузня з 4-ма горнами, погріб, «изба черная формовая, где на пушки формі делаются», ливарний амбар з 2-ма цегляними пічками, свердлильна майстерня, токарня, сарай для гармат, палубів і картузних ящиків⁵⁹. Після злиття Канцелярії генеральної артилерії з Малоросійською колегією та з поступовою підготовкою до ліквідації артилерійського відомства кількість справ, вирішуваних ним, а відтак і діловодний потік неухильно зменшувалися⁶⁰. У цій ситуації скорочувався й штат канцелярського присутствія, станом на кінець 1770-х – початок 1780-х рр. тут постійно чергував хтось із вищих старшин, замість писаря з колезьких канцеляристів призначався секретар, а також двоє канцеляристів (ще четверо їх служили сезонно власним коштом)⁶¹.

Адміністративно-технічну частину штабу генеральної артилерії складала префект, інженер, економ (вів видатково-прибутковий облік) і фельдшер⁶². Лікарські вакансії в артилерії, очевидно, відкривалися нерегулярно, залежно від фінансових можливостей відомства. Так, фельдшер згадується в документах лише у другій половині 1760-х рр.⁶³ Посади інженера та префекта було

⁵⁶ Там само. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.15790. – Арк.3–4.

⁵⁷ Там само. – Ф.54. – Оп.3. – Спр.1451. – Арк.3–27; Спр.3885. – Арк.4–8.

⁵⁸ Памятники, изданные Временною комиссиею для разбора древних актов, высочайше учрежденной при киевском военном, подольском и волынском генерал-губернаторе. – К., 1859. – Т.3. – С.356, 396.

⁵⁹ ЦДІАК України. – Ф.269. – Оп.1. – Спр.3534. – Арк.4 зв. – 5.

⁶⁰ Там само. – Ф.763. – Оп.1. – Спр.481. – Арк.3. Загалом, ця тенденція простежується й по інших експедиціях Малоросійської колегії, котрі після реформи 1768 р. ввібрали повноваження колишніх центральних відомств Гетьманщини.

⁶¹ Там само. – Спр.516. – Арк.2.

⁶² Помічником фельдшера, очевидно, був цирульник, наявність якого документи фіксують час від часу (див.: Там само. – Ф.269. – Оп.1. – Спр.3534. – Арк.9 зв.).

⁶³ Там само. – Ф.54. – Оп.3. – Спр.641. – Арк.2 зв.

запроваджено за Д.Апостола, проіснували вони всього декілька років, із 1729 по 1734 рр. – себто в ініційований гетьманом період оновлення артилерійського парку⁶⁴. Пізніше, за підпорядкування генеральної артилерії Малоросійській колегії, з'являється посада цейхвахтера, який опікувався арсеналом⁶⁵. Компетенцію префекта окреслювала спеціальна інструкція, видана гетьманом 8 квітня 1729 р. при укладенні контракту на цю посаду з відставним поручиком Василем Гавничем. Зокрема, префект мав

«всю артилерію тоєсть армати и протчіе до пироболіи или пушечной стрілбы належашіе инструмента чисто, сохранны и без всякого повреждения содержать».

За потреби гармати й артилерійське приладдя мали ремонтувати під його наглядом, «чтоб могли быть к заживанню способнии и действителни»⁶⁶. Окрім поточного підтримання матеріальної частини в належному стані В.Гавнич зобов'язувався «когда внов будут выливаться армати или мождтири указувать розміру и належитим колибром оные вылити», потім відливаючи до них боєприпаси⁶⁷. В особливо пильне «смотреніе» префекту віддавалося навчання пушкарів:

«Як с пушек стрелять до належитих целей и штурмовать и щире показивать пропорцію, за сколько сажень может куля досягнути и яким образом кождому з них пушку свою исправлять, чистить, выгашувать и протчая, также и картечи ділать».

Під час воєнних дій префект мав контролювати процес начинення порохом ґранат і бомб, наявність ґнотів до них, «скільки на кожній фунт желіза пороху надлежатимет положить и по квадранту и транспартиру належит бомбардировать»⁶⁸. Таким чином, префект був практично єдиним фахівцем технічного профілю, який відповідав за експлуатацію гарматного парку й фаховий вишкіл обслуги. Іншими словами, стан «армати войсковой» напряму залежав від цього урядника, що, очевидно, добре розумів і гетьман Д.Апостол, призначивши В.Гавничу нечувано високе жалування, котре більш, ніж удвічі перевищувало утримання вищих чинів штабу генеральної артилерії.

До середини XVIII ст. гарматна обслуга не мала сталої організації й чисельності, гуртуючись у територіальні громади на чолі з отаманами. Останні були провідною командною ланкою, що зв'язувала «арматних слуг» зі штабом. Примітно, що на час відсутності осавулів отамани перебирали на себе поточне управління всім відомством і його служителями. У 1720–1730-х рр. водночас згадувалися «атаманъ арматний» і «атаманъ пушкарскій», котрі, очевидно, очолювали різні категорії гарматної обслуги⁶⁹. Ревізії генеральної артилерії з середини XVIII ст. подають відомості про отамана, що входив до складу штабу, маючи ранг, подібний до фендрика (прапорщика) артилерії, а також трьох отаманів «пушкарских», які, імовірно, командували гарматною прислугою. У розписі

⁶⁴ ЦДІАК України. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.2787. – Арк.26–26 зв.; Спр.3478. – Арк.2–2 зв.

⁶⁵ Там само. – Ф.763. – Оп.3. – Спр.481. – Арк.2 зв.

⁶⁶ ІР НБУВ. – Ф.8. – Спр.1463. – Арк.1.

⁶⁷ Там само.

⁶⁸ Там само. – Арк.1 зв.

⁶⁹ ЦДІАК України. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.3777. – Арк.2; Спр.6912. – Арк.3.

виплат генеральної артилерії за 1765 р. наводяться прізвища трьох «атаманов пушкарских», під орудою кожного з яких перебувало по 28 пушкарів. На думку про сталість цього поділу, який позначав підрозділи ротного рівня, наводить той факт, що при кожному отамані значився ще й барабанщик⁷⁰. Таким чином, пушкарські отамани чимось нагадували феєрверкерів в артилерії західноєвропейських армій, тобто унтер-офіцерську ланку⁷¹.

Наймасовішу групу артилерійської обслуги становили дві категорії служителів – пушкарі та гармаші («армаші»). Різні номінативи, під якими вони фігурують у документах другої половини XVII – у XVIII ст., очевидно, позначали якусь різницю в їх спеціалізації, котра у джерелах, однак, не конкретизується⁷². Обидві категорії паралельно входили до штатів як генеральної, так і полкових артилерій, причому співвідношення між ними було різним. Зазвичай пушкарів менше, аніж гармашів⁷³, або майже порівну⁷⁴. Утім, більш показова різниця у ставках жалування, котре в пушкарів здебільшого було вищим (у 1722–1723 рр. у Чернігівському полку пушкарі отримували по 50 зол., а гармаші – по 35, у Гадяцькому, відповідно, 3 (близько 15 зол.) і 2 (близько 10 зол.) руб.) або ж рівним (пушкарі та гармаші Ніжинського полку в 1732 р. одержували по 5 руб., Прилуцького полку в 1747 р. – по 5 руб.)⁷⁵.

Це дає підстави припустити, що менше оплачувані, але чисельніші гармаші були аналогом західноєвропейських канонірів, тобто рядових артилерійських підрозділів, які виконували допоміжну роботу – викочували гармати на позиції, встановлювали та розвертали їх, охолоджували, прочищали стволи після пострілів, доглядали гарматні фури та ящики тощо. Примітно, що за правління Малоросійської колегії ця найчисельніша категорія прислуги іменувалася в документах саме «канонерами»⁷⁶.

Натомість пушкарі, фах яких цінувався вище, були аналогом бомбардирів – рядових із підвищеною кваліфікацією, котрі вміли заряджати гармату, націлювати її, а також споряджати різні види артилерійських боєприпасів – картеч, бомби, гранати й т.ін. Показово, що в інструкції префекту генеральної артилерії йому ставилося в обов'язок саме пушкарів «обучати як с пушек стрелять до належитих целей и штурмовать»⁷⁷. Указ Генеральної військової канцелярії Стародубському полковому правлінню від 7 липня 1729 р., що приписував

⁷⁰ Там само. – Ф.54. – Оп.3. – Спр.641. – Арк.2 зв. – 3 зв.

⁷¹ Феєрверкери мали вищий рівень тактичної й технічної підготовки і часто виконували обов'язки безпосередніх командирів гарматних розрахунків, заміщаючи офіцерів; наглядали за виконанням команд із наведення та прицілювання, а також керували канонерами, що обслуговували гармати й зарядні ящики.

⁷² Інструкція послам Війська Запорозького на сейм 1664 р. згадує, що «пушкарі, армаші [...] повинні постійно бути при арматі» (див.: Крикун М. Між війною і радою... – С.115).

⁷³ 4:4 (1723 р., Гадяцький полк), 3:4 (1723 р., Чернігівський полк), 4 пушкарі й 7 гармашів (1722–1723 рр., Миргородський полк), 10 пушкарів і 20 гармашів (1729–1734 рр., генеральна артилерія), 2 пушкарі проти 12 гармашів (1735 р., Полтавський полк), 12 пушкарів проти 14 гармашів (генеральна артилерія, 1738 р.) (див.: Дядиченко В. Нариси суспільно-політичного устрою... – С.434).

⁷⁴ 4:4 (1723 р., Гадяцький полк), 3:4 (1723 р., Прилуцький полк), 6:6 (1736 р., Ніжинський полк), 10:9 (1752 р., Полтавський полк), 10:10 (1763 р., Стародубський полк) (див.: Там само).

⁷⁵ Гадыцкая полковая канцелярия 40-х годов XVIII в., её состав и содержание // Киевская старина. – 1887. – №8. – С.782; Дядиченко В. Нариси суспільно-політичного устрою... – С.436–437; Модзалевский В. Судьба малороссийских пушкарей. – С.13.

⁷⁶ ЦДІАК України. – Ф.763. – Оп.3. – Спр.481. – Арк.2 зв.

⁷⁷ ІР НБУВ. – Ф.8. – Спр.1463. – Арк.1 зв.

«содержать в одном цеху пушкараров и слюсараров», так само опосередковано свідчить про те, що вони мали суміжний військово-ремісничий фах⁷⁸. Таку спеціалізацію підтверджує й рапорт генерального обозного на ім'я гетьмана від листопада 1751 р., в якому він просив

«пушкарамъ для болшого ихъ в походнихъ случаяхъ к стрелбѣ искусства и делання скоропалнихъ свѣчъ, картечей и протчѣихъ и стрелбѣ пушечной приуготовляемыхъ надобностей, армашамъ к смотрению лошадей артиллерийскихъ и к обученію молодыхъ неученихъ лошадей, и другихъ потребныхъ к должности ихъ [...] повелеть быть»⁷⁹.

Служителі генеральної артилерії творили окрему упривілейовану корпорацію, що уподібнювалася до інших військово-служилих груп Гетьманщини – компанійців, жолдаків, бобровників, стрільців, палубничих та ін. Окремішність їх становища базувалася на двох елементах: належності до генеральної юрисдикції (себто перебування в розпорядженні вищих влад) та соціально-економічних пільгах, найважливішими з яких було звільнення від інших видів військової служби, окрім артилерійської, сплати загальних і місцевих податків та зборів, а також «роботизн». Згаданий перелік привілеїв, очевидно, складався протягом останньої чверті XVII ст., оформлюючись прецедентним правом для окремих служителів і компактних громад. Територіально вони розміщувалися в тих регіонах, котрі протягом кінця XVII – у XVIII ст. було визначено для стаціонування генеральної артилерії.

При артилерії традиційно перебували музики – у XVII ст. це були шипошники (пищальники, роговики, гобоїсти), а у XVIII ст. – довбиш (литаврист), до якого з часом додалися по три барабанщика й трембача⁸⁰. Функціонування артилерійського відомства було немислимим без численного штату ремісників і майстрів, що опікувалися технічною справністю гарматного парку й транспорту. Найважливіші ролі з-поміж них відігравали слюсарі, ковалі, стельмахи, римарі⁸¹. Ливарників та інших вузьких фахівців відомство, наскільки можна судити з документів, наймало аккордно⁸². «Арматним бидлом», себто кіньми й волами, займався стайничий, котрому асистували коновали⁸³. До цього загону служителів також відносилися різні категорії візників, що проживали у приписаних до генеральної артилерії рангових селах – палубничі та фурлейти (фурмани)⁸⁴.

Численні рангові володіння й господарські служби генеральної артилерії потребували належного адміністрування, що в основних своїх рисах наслідувало структуру й механізми управління гетьманськими маєтностями. Головою цієї адміністративної вертикалі був економ, котрий разом із гарматним писарем видав усіма прибутками та видатками генеральної артилерії, а також господарськими справами маєтностей, матеріальним забезпеченням штату й гарматного

⁷⁸ ІР НБУВ. – Ф.1. – Спр.53763. – Арк.126; ЦДІАК України. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.3083. – Арк.2–3 зв.

⁷⁹ ЦДІАК України. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.10108. – Арк.99 зв.

⁸⁰ Там само. – Ф.54. – Оп.3. – Спр.641. – Арк.2 зв. – 3 зв.; Ф.269. – Оп.1. – Спр.3534. – Арк.8–9 зв.; РГАДА. – Ф.248. – Оп.29. – Д.1800. – Л.17.

⁸¹ РГАДА. – Ф.248. – Оп.29. – Кн.1800. – Л.12 об., 16 об., 93 об. – 94; ЦДІАК України. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.4994. – Арк.5.

⁸² ЦДІАК України. – Ф.269. – Оп.1. – Спр.3172. – Арк.2–2 зв.

⁸³ Там само. – Спр.3534. – Арк.8 зв.

⁸⁴ Там само. – Ф.763. – Оп.3. – Спр.481. – Арк.2 зв.

парку⁸⁵. Його правою рукою був шафар, функції якого, судячи з усього, нагадували обов'язки рахівника⁸⁶. Контроль за сталими комплексами артилерійських маєтностей покладался на дозорців, найповажнішим з яких був коропський⁸⁷. Дозорцям підпорядковувалися старости, двірники й сторожі, що керували господарством у селах, хуторах і на промислах⁸⁸. Нижчу ланку господарських служб становили стадники, скотарі, погоничі, плугатарі й пасічники, котрі часто служили «за хліб», не отримуючи фіксованого жалування. Безпосереднє завідування штаб-квартирою генеральної артилерії покладалося на «дворника двора глуховського», котрому асистував ключник «припасов артиллерийских»⁸⁹.

Практично від початків свого існування козацька артилерія мала при собі відділи прикриття. Так, проект інструкції на сейм 1664 р., що передбачав утримання особливого найманого полку, котрий би супроводжував гармати в походах і ніс караульну службу при них у мирний час, очевидно, мав закріпити вже існуючу практику. На маршах козацьких військ генеральна артилерія зазвичай рухалася разом зі ставкою та старшинським обозом⁹⁰. У Лівобережній Гетьманщині охорона її покладалася на сердюцькі (охочепіхотні) полки. Так, 1700 р. гетьман Іван Мазепа писав:

«Те охотницькие пехотные полки [...] тут при мне гетмане велми потребны суть, до чинения обыклой им службы, понеже оныи в походах военных всегда прилежат войсковой армате, на переправах и на всяких трудных разгах оную подпмогают, и ратуют»⁹¹.

Цю практику підтверджує й анонімна польська авіза з вересня 1705 р., що містить опис переходу російсько-українського корпусу в Галичині, де серед іншого також згадано, що «піших сердюків полк іде при гарматах, амуніції й таборах»⁹². Іншим видом збройної асистенції генеральної артилерії, очевидно з кінця XVII ст., стали засеймські сотні Ніжинського полку. У 1723 р., напередодні виправи до Персії, Глухівській та Воронізькій сотням було наказано «непрермінно» супроводжувати гармати⁹³, утім відомо, що з 1730-х рр. для цієї служби виділялися козаки решти сотень – Новомлинської, Коропської, Крелевецької та Ямпільської⁹⁴. У кампанії 1739 р. шість гармат генеральної артилерії мали мішане прикриття: 20 російських солдатів з унтер-офіцером, 15 козаків Глухівської сотні й 15 жолдаків з отаманом Іваном Маєвським на чолі⁹⁵.

⁸⁵ ІР НБУВ. – Ф.1. – Спр.60529. – Арк.8; ЦДІАК України. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.4994. – Арк.2; Ф.269. – Оп.1. – Спр.3534. – Арк.8 зв.

⁸⁶ РГАДА. – Ф.248. – Оп.29. – Кн.1836. – Л.217, 794.

⁸⁷ Там же. – Кн.1800. – Л.12 об.

⁸⁸ Там же. – Л.17; ЦДІАК України. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.4994. – Арк.5. У міру розростання артилерійських господарств при маєтностях з'являлися писарі (див.: ЦДІАК України. – Ф.269. – Оп.1. – Спр.3534. – Арк.8).

⁸⁹ РГАДА. – Ф.248. – Оп.29. – Кн.1800. – Л.12 об.; ЦДІАК України. – Ф.269. – Оп.1. – Спр.3534. – Арк.8.

⁹⁰ Див. опис маршу козацького війська в Терському поході 1723 р.: Універсали Павла Полуботка (1722–1723). – С.438; *Дядиченко В.* Нариси суспільно-політичного устрою... – С.428–429.

⁹¹ Листи Івана Мазепи / Упор. В.Станіславський. – К., 2010. – С.635.

⁹² Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / Упор. С.Павленко. – К., 2007. – С.602.

⁹³ Універсали Павла Полуботка (1722–1723). – С.363–364, 420.

⁹⁴ *Токарев С.А.* Засеймські сотні Ніжинського полку у суспільно-політичному житті Гетьманщини другої половини XVII–XVIII ст. // Література та культура Полісся: Зб. наук. пр. – Ніжин, 2011. – Вип.61. – С.56–57.

⁹⁵ ЦДІАК України. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.7547. – Арк.43.

Протягом XVII–XVIII ст. артилерія, без сумніву, була головним нервом військово-технічного прогресу, пов'язаного з еволюцією вогнепального озброєння, що значною мірою визначало характер мілітарного лідерства європейських держав. Як випливає з наведеного вище, розвиток козацької головної артилерії не відзначався особливим динамізмом, фактично відтворюючи ті форми управління й організації, котрі склалися ще у середині XVII ст. У загальних рисах вони відповідали нагальним воєнним потребам, адже до початку Північної війни основними супротивниками гетьманського війська були поляки, кримці та османи, протистояння з якими не вимагало істотного нарощення гарматного парку й підвищення фахового рівня обслуги. Із цієї причини організаційні форми виявилися фактично законсервованими, відповідаючи обмеженим потребам розвитку артилерійського озброєння, а також військовому будівництву загалом, що так само не виявляло тенденцій до змін. В організаційному плані генеральна артилерія була величезною адміністративно-господарською структурою, утримуваною за рахунок натурального господарства. Штат службовців, приписаних до неї, був спадковим та поступово перетворився на привілейовану військово-служилу корпорацію, що нагадувала інші аналогічні соціо професійні групи козацького стану.

Найближчим аналогом такої моделі розвитку, сказати б точніше самовідтворення, була артилерія Речі Посполитої – генетичного предка української гетьманської. Попри наявність у ній талановитих керівників, знайомство з тактичними й технічними новаціями корпус коронної та литовської артилерії мав мізерні штати (зокрема, у 1752–1763 рр. від 129 до 146 осіб офіцерів і рядових), вона потерпала від хронічної нестачі коштів й управлінських негараздів (наприклад, особовий склад бойових і допоміжних підрозділів залучався до господарських робіт і навіть до збирання кварти). Аналіз надання офіцерських чинів свідчить, що службове зростання зумовлювалося не так вислугою й професіоналізмом, як сімейними зв'язками та протекціонізмом⁹⁶.

Для реалій XVIII ст. такий рівень організації був кричущим анахронізмом, котрий гальмував не лише засвоєння нових технічних можливостей (хоча тут гетьманська артилерія залишалася заручником рестрикційної політики Росії), але й підвищення боєдатності цього роду військ у цілому. Модернізаційні зусилля К.Розумовського з наголосом на управлінській та господарській централізації, постійній тактичній організації артилерійської обслуги з поділом на роти були дещо запізнілими заходами й не мали на меті докорінної зміни ситуації. Достатньо сказати, що, наприклад, в османській армії, мілітарне відставання якої від європейських держав було вже цілком виразним, реформи артилерії посідали чільне місце й розгорнулися ще в першій третині XVIII ст., причому головним їх архітектором і реалізатором був француз Клод Александр де Бонневаль (1675–1747 рр.), котрий до вступу на султанську службу зробив блискучу кар'єру у французькій та австрійській арміях⁹⁷. Артилерія стала об'єктом особливої уваги К.Бонневалья, призначеного її керівником. Чисельність службовців, поділених на три структурні частини (зброярі, гармаші й обслуга), було

⁹⁶ *Ciesielski T.* Armia koronna w czasach Augusta III. – Warszawa, 2009. – S.359–362.

⁹⁷ *П.М.* Один из авантюристов прошлого века // Исторический вестник. – Санкт-Петербург, 1888. – Т.33. – №9. – С.639–647.

збільшено з одночасним запровадженням сталої платні. Паралельно він заснував корпус бомбардирів, інженерну школу й переклав декілька європейських військових трактатів. У період з 1702 по 1738/1739 рр. чисельність султанських артилеристів зросла з 4201 до 19 430 чол.⁹⁸

Особливо динамічними та успішними стали новації, впроваджені в російській та австрійській арміях. У першій завдяки реформам Петра I, котрий взурувався на західноєвропейські (французькі й почасти голландські) моделі організації та управління, артилерія збільшилася чисельно (674 чол. у 1701 р.), з'явилася мережа відповідних навчальних закладів, арсеналів і зброярень, які з 1718 р. перебували у віданні головної канцелярії артилерії та фортифікації Військової колегії Сенату⁹⁹. Більш еволюційний характер мав розвиток австрійської артилерії, котра на рубежі XVII–XVIII ст. поділялася на чотири складові (артилерійський штаб, управління цейхгаузів, транспортну частину та корпус мінерів) загальною чисельністю близько 1500–1700 чол.¹⁰⁰ В обох імперіях «генеральні» артилерії, таким чином, творили самостійні формації, організаційно відокремлені від польових армій, до яких вони приєднувалися лише на час воєнних кампаній. У 1744 р., після поразок у Війні за австрійську спадщину 1740–1748 рр., до справи реорганізації імперської артилерії взявся талановитий реформатор князь Йосиф Венцель фон Ліхтенштайн (1696–1772 рр.), завдяки зусиллям якого було впроваджено централізовану систему управління, сталий поділ на тактичні одиниці (роты й бригади), артилерійський статут (1757 р.), збільшено штати, удосконалено технічне забезпечення та гарматний парк¹⁰¹. Австрійську модель організації артилерії згодом запозичить для реформування російської тогочасний її командир граф П.Шувалов (1710–1762 рр.). Цілком можливо, що частково заходи останнього могли вплинути й на характер перетворень генеральної та полкової артилерій Гетьманщини за часів К.Розумовського. Утім, реорганізаційні заходи гетьмана так і не змогли порятувати безздатність козацької армії та її артилерії, істотно спізнившись у часі, адже йшли останні роки існування козацької автономії.

⁹⁸ Ágoston G. *Guns for the Sultan: Military Power and the Weapons Industry in the Ottoman Empire*. – Cambridge, 2005. – P.30–31.

⁹⁹ Бескровный Л.Г. *Русская армия и флот в XVIII в.* – Москва, 1958. – С.42–44; Столетие военного министерства: 1802–1902. – Санкт-Петербург, 1902. – Т.6. – Ч.1. – Кн.1: Главное артиллерийское управление (Исторический очерк). – С.32–98.

¹⁰⁰ Hochedlinger M. *Austria's Wars of Emergence: War, State and Society in the Habsburg Monarchy: 1683–1797*. – New York; London, 2003. – P.122–123.

¹⁰¹ Ibid. – P.308–310; MacLennan K. *Liechtenstein and Gribeauval: «Artillery Revolution» in Political and Cultural Context // War in History*. – 2003. – №10 (3). – P.252–257.

The article deals with the institutional advancement and development of the General Artillery Corps of the Cossack Hetmanate in the mid XVIIIth – late XVIIIth. Based on unpublished sources presents reconstructed model of the artillery department, its structure, staff, organization, management, defines the functions of the officers, gunners and auxiliary services.

